

Hemzenin kökleri çok eskilere dayanmaktadır. O, Sami dillerin aslı seslerindedir. Halkların ve dillerinin birbirine karışmasıyla bazı yerlerde yerini korumuş bazı yerlerde dildeki yerini koruyamamış ve yok olmuştur. Bununla beraber hemzenin bulunduğu maksûr ve memdûdun, hemzeli ve hemzesiz kelimenin birbirine karıştırılmasından dolayı yanlış anlamların ortaya çıkması da kaçınılmaz olmuştur. Belki de bu sesin zamanla unutulup yok olması sebebiyle gelecek nesiller yazılı metinlerin bazı yerlerinde hemzenin kuralları dahilinde ihtiyaç için hazfedildiğini veya hemzenin yine kuralları dahilinde ihtiyaç için başka bir harfle değiştirildiğini fark edemeyeceklerdir.

Şekil olarak küçük fakat muhtevası itibarıyla büyük olan Arap alfabesinin ilk harfi hemzenin bu şekilde isimlendirilmesinin sebebini öğrenmek için sözlüklerdeki anlamını araştırmak iyi olacaktır. el-Hemz; *itmek ve vürmek*¹, *basınç, vurgu, baskı ve zor*² anlamlarına gelmektedir. Bundan da hemzenin bir vurgu bir baskı olduğu anlaşılacaktır. Harflerle yapılan bu vurgunun yabancı dillerde de karşılığı olan bir deyim vardır.

İngilizce'de *stres*, Fransızca'da *accent* ve İtalyanca'da *accento* dur. Bunların da sözlüklerde anlamları araştırıldığında Arapça karşılıklarının النبر (النبر) = en-nebr olduğu anlaşılmaktadır. Dolayısıyla el-Hemz (الهمز) ile en-nebr arasında bir bağ olduğu ortaya çıkmaktadır. Her ikisi de “vurgu” ve “baskı” anlamındadır. İbn Dureyd, el-Cemheré'sinde el-hemze (الهمزة) ve en-nebre'ye (النبرة) yani söze vurgu veya baskı demektedir.³ en-Nebr'in savtiyat (fonetik) kitaplarında⁴ çeşitli tanımlarını görmekteyiz. Ancak burada bizi ilgilendiren el-hemz ile olan bağlantısıdır. Zaten yeni dilciler onları birbirinden ayırıp el-hemzi tahsis etmiş, en-nebr'i ise genelleştirmişlerdir. el-Hemz; Arap alfabesinin boğaz vurgusunun yapıldığı harflerinden olan hemzenin mastarıdır. Bedeviler el-hemz'in anlamını dildeki özel deyimlerle bilmiyorlardı. Genel anlamıyla el-

1 ez-Zebidi, Tâcu'l-ârtis ھمز maddesi.

2 el-Cevherî, es-Sihah, nşr. Ahmed Abdulgâfûr, 'Attâr, Kahire 1402/1982, III /902

3 el-Cemhere, İbn Dureyd, Beyrut, Dâr Sâdr tşz; III / 21.

4 1981; Ahmed Muhtâr Omer, Dirâsetu's-savti'l-ı-luğavî, Âlemu'l-kutub, Kahire

1981; Temmâm Hassân, Menahicu'l-bahs fi'l-luğa, eş-şeriketu'l-ı-cedide, tşz; Davûd

'Abduh, Dirâsât fi 'İlmi'l-ı-ı-arabiyye, Muessetu's-Sabâh, Kuveyt tşz. gibi eserler.

HEMZE (Arap Dilinde)

A. Yaşar KOÇAK*

Özet

Özet: Bu makalede, öteden beri dil âlimlerinin eserlerinde üzerinde çokça durdukları Arap alfabesinin ilk harfi “hemze” ele alınarak bu harfin anlamı, “hemze” olarak isimlendirilmesinin sebebi, dil âlimlerinin bu konudaki görüşleri ve “hemze”nin çeşitleri üzerinde durulmuştur.

Anahtar Kelimeler: Hemze, sebep, dil, âlim, görüş.

Abstract

In this article, the first letter of Arabic alphabet “Hamza” is taken up that linguists had discussed in their works all along. The reason why the letter is named as “hamza”, the views of linguistic about this matter and kinds of hamza are stressed.

Key words: Hamza, reason, language, linguists, views.

Arapçayı bilenlerin bile yazılışında –zaman zaman zaman- hataya düşme korkusu taşıdıkları hemze, yazılışı ve mahreci yönüyle Arapça sarf ilmindeki geniş yeri ve konu olarak az yer işgal ettiği nahiv ilmindeki durumu araştırmaya değer bir konudur. Nitekim öteden beri dil âlimleri kitaplarında “hemze” üzerinde çok durmuşlardır; Sibeveyhi (ölm.180/796) onun için kitabında “Bâbu'l - hemze”, İbn Dureyd (ölm.321/933) el- Cemhere'sinde “Bâbu'n-nevâdir fi'l-hemze” ve el- Cevherî (ölm.393/1003) Sihâh'ında Bâbu'l-elif'i – mehmûz” adında birer bölüm ayırmışlardır.

Hemze, mahreç, şekil ve kullanım bakımından elif harfinden farklı ve müstakil bir harftir. Kendine has özellikleriyle Arap alfabesindeki yerini almaktadır. O, hançere (boğaz)'ye ait mezmûr (kuvvetli nefesli) bir ses olup ne mehmûs (alçak ses, fısıltı) ne de meçhûr (yüksek ses) ‘dur. Mahreç komşuları elif ile hâ harfleridir.

ğamz (*dokunmak*), el-lemz (*işaret etmek*), en-nahs (*sıkıntıya sokmak*), el-'ad (*saymak, tek tek okumak*) olarak biliyorlardı. Hatta bir bedeviye: *أتمز الفار؟ السور بهزها* (*onu kedi ısıtır*) diye cevap vermesi buna en güzel örnektir.⁵

Oysa ki soruyu soran kimse, bu kelimenin bedevinin lehçesinde hemzeli mi yoksa hemzesiz mi söylendiğini öğrenmek istemektedir. Bundan da eskilerin el-Hemz'i dildeki geniş anlamıyla kullandıkları anlaşılmaktadır. ez-Zebîdî, Hemze'nin elif harfinin kardeşi olup mahrecinden dolayı vurgulandığı için bu ismi alabileceğini kaydetmektedir.⁶ Hemzeyi şekillendirirken el-Halîl (170/786) mahreci itibarıyla 'ayn (ع) harfine yakın olduğundan küçük 'ayn (ه) şeklini hemze olarak koymuştur. Hemze, ses, isim ve şekil olarak bağımsız bir harf olmasına rağmen elif harfi ile bağı hiç kopmamıştır. Çoğu zaman onunla birlikte yazılmaktadır. Hemzenin elifle olan bağı gibi yumuşak harflerden olan vâv (و) ve yâ (ي) ile de aynıdır.

Hemzenin mahreç ve sesi konusuna girmeden önce Arap alfabesinin bir harfi olduğuna veya olamadığına bir göz atalım. Sibeveyhi ve Arap dili âlimlerinin çoğu Arap alfabesinin 29 harf olduğunda ittifak etmişlerdir.

Bu harflerin ilki de hemzedir. Ona cevâzen elif de denir. İbn Ya'îş (643/1245) onun elif diye isimlendirilmesini şöyle açıklamaktadır: Alfabenin diğer harfleri gibidir. Söylenişi farklı olup yumuşak elif şeklinde yazılmaktadır.⁷ Bununla beraber el-Müberred (285/898) hemzeyi sözlük harflerinden biri olarak kabul etmeyip Arap alfabesinin 28 harf ve ilkinin ب , sonuncusunun da ف olduğunu zikretmektedir.⁸

İbn Ya'îş ise , el-Müberred'in görünüşünün yanlış olduğunu deliller getirerek reddetmekte, Sibeveyhi ve arkadaşlarının görüşü olan arap alfabesi 29

5 Lisamu'l-'arab مخر maaddesi.

6 Tâcu'l-arûs , IV / 94.

7 İbn Ya'îş, Şerhu'l Mufasssal, Mektebetu'l Mütenebbi, Kahire tsz. 1/126.

8 el-Mubarrred, el-Muktadab, nşr. Muhammed Abdulhalık Udayme, Le'enet lhyâ' et-Turâs, Kahire 1399; İbn Usfûr, el-Mumtî fi'l-tasrîh, Dâru'l-Afâki'l-Cedide, Beyrut 1399/1979, II / 663; İbn Cinnî, Sırr sinâ'ati'l-'i'râb, nşr. Dr. Hasan Hindâvî, Dâru'l-Kalem, Dimaşk 1405/1985 1/51.

9 Şerhu'l – mufasssal, X/126

harftir, ilk harfi de hemzedir görünüşünün doğru olduğunu kaydetmektedir.⁹ Arap alfabesinin 29 harf olduğunu dilciler şöyle zikretmektedir:

- Hemze harf değilse أخذ buna benzer kelimeler iki harfli olur ki, bu da üç harfli Arap kelime yapısının aslına aykırıdır.¹⁰

-Arap alfabesini ortaya koyanlar her harfe bir isim vermişlerdir. Mesela; ç harfinin adı cim, ب harfinin *bâ*, ه harfinin *yâ*, د harfinin ki *dâl*'dir. Elif harfi de başında hemzenin bulunması sebebiyle adı hemzedir.¹¹

-Hemze harfinin sabit bir şekilde yazılmaması imladaki tahfif (hafifletme) ekolüne göre yazılmasındandır. Öyle olmasaydı tek şekli olan elif şeklinde yazılacaktı.¹²

Hemze'nin mahrecini İbn Ya'îş, sesin kendisinde bittiği makta' olarak kaydetmektedir.¹³ Aslında bu, sesin başladığı yani harfin çıktığı yerdir. Mahreç kelimesi de deyim olarak harfin sesinin çıktığı yer anlamında kullanılmaktadır. Âlimler bir harfin mahrecinin tespitinin, harfi hemzetu'l-vasılı olarak sakin veya şeddeli telaffuz etmekle mümkün olabileceğini söylemektedir.

Söylemleri farklı da olsa eski ve yeni dilciler arasında hemzenin mahrecinde ihtilaf bulunmamaktadır. Sibeveyhi'ye göre hemzenin mahreci en dip yer, Müberred'e göre ise; boğazın en sonudur. İbn Ya'îş daha titiz bir tanımla "Boğazın göğse en yakın olan yeridir. Bu uzaklıktan dolayı da hemzeyi telaffuz etmek zordur." demektedir.¹⁴ Hemze göğüs boşluğunda bir vurgu(الترو) onun için zor telaffuz edilir denmektedir. Fakat bu kaydedilenlerin arasında el-Halîl'in söyledikleri dikkat çekicidir; O, göğüs boşluğundan çıktığı için hemzenin vâv, yâ ve yumuşak elif gibi cevfi ve dip harflerden olduğunu kaydetmektedir.¹⁵ el-Halîl'in dışındaki, ses bilimcilerinin kayıtlarında bu harfe

9 Şerhu'l – mufasssal, X/126

10 el-Mumtî; II/664.

11 el-Mumtî; II/664; Şerhu'l- mufasssal, X/126.

12 el-Mumtî; II/664

13 Şerhu'l-mufasssal, I/124

14 Şerhu'l mufasssal, I/124.

15 el-'Ayn, I/165; Şerhu'l mufasssal, X/123; Lisamu'l Arab, I/13.

rastlayamıyoruz. Ancak Ebû Hayyân (V.404/1003) 'in bu görüşü benimsediğini görmekteyiz.¹⁶

İbn Manzûr (V. 711/1311) da el-Ezherî (V.370/981)'den naklen; hemze aslında sahih bir harftir. O, yumuşak elifin hazf ve ibdâl gibi durumları olduğundan illetli harflerden kabul edilmiştir. Oysa ki o, boğaz harfidir. Ve ağzın en arkasındadır¹⁷.

Yukarıda kaydettiğimiz görüşlerin hepsi eski dil âlimlerinin görüşleri olup muasır dil âlimleri anatomi biliminin gelişmesiyle mahreçlerin farklılıklarını daha net bir şekilde tespit etmiş ve hemzenin mahrecini hañçerinin boşluğundaki mizmârın deliği bölgesinde olduğunu, dolayısıyla onun hañçere (gırtlak, boğaz) veya mizmâr sesi olduğunu söylemektedirler. Hemzenin mahreç komşusu harflerin elif ve *hâ* (هـ) olduğu hakkında ihtilaf yoktur. Sibeveyhi'ye göre mahreci itibarıyla hemze en uzak dip harfidir. Onu *hâ* (هـ) sonra elif (ل) takip eder. Sibeveyhi'nin bu görüşünü eski ve yeni dilcilerin hepsi desteklemektedir. Ancak el-Ahfeş (V. 251/ 830) elif ile hemzeyi aynı mertebeye koymuştur. İbn Ya'îş ise , mahreç tertibini hemze, elif ve sonra *hâ* (هـ) olarak tesbit eder.¹⁸

Kısacası; hemzenin mahreci, boğazın en arkası , hañçerinin boşluğunda mizmârın deliğindedir. Onu hañçere boşluğunda yukarıdan doğru, kendisine en yakın olan elif ve sonra da *hâ* takip ediyor diyebiliriz.

Hemzenin sesi konusu da eski ve yeni dilciler arasında ihtilafli konulardandır. Eski dilciler onun açık ve kuvvetli bir ses olduğunu, yeni dilcilerden Dr. Temmâm Hassân ve Dr. 'Abdussabûr Şahin onun açık ve mırıltı (fisılta)'lı bir ses, Dr. İbrahim Enis ve Dr. Ahmed Muhtar Ömer ise, onun kuvvetli fakat ne açık ne de mırıltılı olduğunu söylerler.

Hemzenin sesinin cebr (açık), hems (mırıltı,fisılta), şedid (kubbetli) veya rihvet (gevşek) olması hakkında karar vermek çok zor olup görüş birliği olması mümkün değildir. Her şeyden önce hemzenin mahreci için kaydedilen terim ve

¹⁶ es-Suyûtî, Hem'ü'l-bevâmi', nşr. Abdusselam Harun- Abdülâlî Salim Mekrem, Daru'l -buñûsi'l- 'ilmiyye, Beyrut 1394/1975. VI, 298.

¹⁷ Lisânü'l - Arab, I/7.

¹⁸ Şerhu'l-mufassal, IX/107.

deyimlerin anlamlarının inceliklerini iyice tetkik edip eski ve yeni dilcilerce ne anlama geldiğini tespit etmek gerekmektedir.

Modern ve gelişen çağımızda her şeyin gelişip netlik kazanması bizi hemze ile elif arasındaki ses benzerliğini çözüp açıklığa kavuşturmamız gereğini ortaya koymaktadır. Eski dilciler elif harfini zikrederken aslında hemzeyi kastetmişlerdir. Çünkü onlar, doğuştan bu iki harf arasındaki farkı genel yapılar dolayısıyla zaten biliyorlardı. Hemze ile elif arasındaki karışıklık, her dilin doğuşunda olduğu gibi, olgunlaşmamış ve bütün sesleri karşılamaya yeterli olmayan Arap yazısıyla başlamıştır. el-Halil'in Arapça harflerin hareketlerini ve şekillerini belirlemesinden önce elif harfi ve uzatma elifi olan yumuşak elife hemzeyle vurgu yapılarak hareketli elifin sesi ortaya çıkarılmıştır. El-Halil elif harfinin küçültülmüş şeklini harfin üzerine yatık olarak fetha, harfin altına da kesre, vâv harfinin küçültülmüşünü harfin üzerine ötre, sâd harfinin küçültülmüşünü de elif-i vasil ve 'ayn harfinin küçültülmüşünü hemze diye koymuştur. Hemzeyi de fetha, kesre ve ötre hallerinde yazılımını kolaylaştırmak için elifin(و ر ل ا س) ve vâv'in و ve yâ'nın ح و üzerine yazılan bir şekil olarak kabul etmiştir.

el-Mtüberred, sabit bir yazılış şekli olmayan hemzeyi el-Halil'in ortaya koyduğu bu yazılış şekliyle hareketle harf olarak kabul etmiştir. Elif ile hemze arasındaki bu ihtilaf öyle zannediyorum ki, hemze adının daha sonraları ortaya çıkmasından kaynaklanmıştır. el-Müzenî (ölm.), el-Hurûf adlı eserinde de nahiv âlimlerinin çoğunun görüşünün, hemzenin elif olmadığını ve elif harfinde de hemzede olduğu gibi bir ses vurgusu olmadığını kaydettir.¹⁹

es-Suyûtî'ye göre, elif iki çeşittir. Birisi harekeyi kabul eder ve hemze diye isimlendirilir. Diğeri ise, harekeyi kabul etmeyen ve başlangıç elifi olmayan sakin eliftir.²⁰

Arapça'da hemze iki çeşittir:

1 - Bir anlam için konulmuş münferid ve müstakil hemzedir. Bu hemze de iki tanedir.

a) İstifhâm hemzesi (hakiki ve mecazî anlamlarıyla) :

¹⁹ el-Hurûf, el-Müzenî, s. 131.

²⁰ es-Suyûtî, el-Matâil' es-Sa'ide, nşr. Tâhir Süleyman Hammûde, ed-Dâru' c-Câmi'ye, İskenderiye 1983, s.463.

أَزَيْدٌ فِي الدَّرِّ

b) Nidâ hemzesi أَزَيْدٌ أَفْقَلٌ

2- Kelimenin yapısının oluştuğu kelime içindeki hemzedir. Bu hemze de dört tanedir:

a) Asîf harf olabilir: فَرَا (okudu) امر (emretti) gibi Hurufu'l-meâni içindeki hemzeler ile edatlardaki (ان-ال-ام) hemzelerin hepsi asîfidir. Çünkü, edatlar çekimsizdir ve türetilmemiştir. Kelimelerdeki harflerin zaid mi asîf mi olduğu ancak tasrif ve iştikâkla bilinir.

b) Kelimenin asîf harflerinden olmayıp zâid olan hemze; أحمد kelimesi الْخَمْدَةُ den أَكْثَبُ- أَجْمَلُ kelimesi أَصْفَرُ dan olduğu gibi.

كِرَاحٌ çoğullardaki hemze : أَجْمَلُ - أَكْثَبُ

مُتَعَكِّلِمِي bildiren hemze: أَنَا- أَخْ

رَيْدٌ أَفْضَلٌ مِنْ عَمْرٍو hemzesi: رَيْدٌ أَفْضَلٌ مِنْ عَمْرٍو

c) Bedel olan hemze: بَاتِعٌ - بَاتِعٌ kelimesinde olduğu gibi buradaki hemze aynu'ı fiilden bedeldir. Çünkü kelimenin aslı فَالٌ ve فَالٌ olup elif hareke aldığından hemzeye dönüşmüştür.

d) Mülhak hemze; دَرِيَاءٌ ve دَرِيَاءٌ gibi:

el-Müzenî, el-Hurûf adlı eserinde bunlara beşinci olarak حَمْرَاءٌ ve حَمْرَاءٌ صفراء kelimelerindeki meçhûl hemzeyi ilave etmektedir.²¹ Ancak dil âlimlerinin çoğu buradaki hemzenin müenneslik elifinden bedel olduğunu kabul ederler.

Cismi küçük âmeli büyük olan hemzenin dilin sarf ve nahvindeki kullanımında da çok farklı etkileri vardır. Bundan sonraki konumuz bu olacaktır.